

gramscijeva koncepcija čovjeka

braco kovačević

Mada u potpunosti nije poznavao Marxova djela (jer su značajni radovi, kao što su *Ekonomsко-filozofski rukopisi* i *Njemačka ideologija*, bili nedostupni javnosti sve do 1927. i 1932. godine). Gramsci je svoja teorijska razmatranja o čovjeku sasvim približio Marxovim. Ova teorijska povezanost i intelektualna bliskost prisutne su u razmišljanjima o »ljudskoj prirodi«, o interakcijskom odnosu čovjeka i svijeta, subjekt-objektu, kao i u eksplikaciji odnosa teorije i prakse, objašnjenju načina transcendencije klasnog društva i ostvarenja moralno i intelektualno reformisanog društva. U svojoj koncepciji čovjeka Gramsci se pokazuje kao marksistički misilac koji nije pao u zamku apsolutizacije jedne ili više posebnih osobina zajedno da bi »definisao« čovjeka, jer je na bitno drugačiji način shvatao čovjekovu suštinu i njen odnos prema svijetu. Suprotstavljajući se tradicionalnim filozofijama koje, ne poznajući dialektiku svijeta i čovjeka, posežu za metafizičkim određenjem čovjeka kao »ljudskog roda« ili individualno izolovanog pojedinca, Gramsci ističe nedostatnost takvog pojmovnog određenja čovjeka, jer je čovjek prije svega stvaralačko biće mogućnosti. To znači da se čovjek ne može definisati, jer ako se to učini, onda se njegov razvoj dovršava. Čovjek se »definiše« time što se shvata kao procesualno biće u istoriji. Definirati čovjeka znači završiti s njegovim razvojem, ukinuti istoriju, uništiti čovjeka. Fašizam i staljinizam su teorijski definisali »čovjeka« kao »životinsku vrstu«, što je praktički, politički značilo opravdanje apsolutno upotrebe političke represije. Svaka odredba čovjeka nosi nešto nečovječno. Definirati čovjeka znači reducirati čovjekovu suštinu na pojavu, cijelinu na dio, znači odvojiti ga od mogućnosti, onemogućiti ga.

Da se ne bi upadalo u grešku pogrešnog razumijevanja čovjeka, Gramsci insistira na izgradivanju teorije koja će ispravno shvatiti aktivni odnos čovjeka prema njegovom svijetu, teoriju »u kojoj su svi ti odnosi aktivni i u pokretu, utvrđujući pri tome sasvim jasno da je sedište te aktivnosti u svesti pojedinog čovjeka koji saznaće, želi, divi se, stvara, ukoliko već saznaće, želi, divi se, stvara itd. — i shvata sebe ne kao izolovanog, nego bogatog mogućnostima koja mu pružaju drugi ljudi i društvo stvari, o kojima on ne može da nema izvesno saznanje. (Kao što je svaki čovek filozof, tako je i svaki čovek naučnik)« (Antonio Gramsci, *Izabrana dela*, – u daljem tekstu ID – Beograd, »Kultura«, 1959, str. 47).

Tako Gramsci dolazi do stava da je temeljno pitanje svake filozofije, pitanje čovjeka. Ali, što je čovjek? Gramsciju je poznato da je na ovo pitanje pokušala filozofska antropologija dati odgovor, ali i da su njeni rezultati nedovoljni, ali ipak neophodni za jedan kritičku elaboraciju.

U svojoj elaboraciji fenomena čovjeka Gramsci se snažno suprotstavlja stavovima metafizičkog materijalizma, koji kruto odvajaju stvarnost od čovjeka. Za italijanskog marksista je »čist« paradoks tražiti stvarnost van ljudi, shvaćeno to u religioznom ili metafizičkom smislu. Šta bi značila stvarnost svemira bez čovjeka? Čitava nauka je vezana za čovjekove potrebe, za njegov život, za njegovu delatnost. Bez čovjekove delatnosti koja stvara sve vrednosti, pa i naučne, što bi značilo 'objektivno'? Haos, to jest ništa, prazninu, ako se tako može reći, jer odista, ako zamislimo da ne postoji čovek, ne može se zamisliti ni jezik ni misao. Prema filozofiji prakse, biće se ne može odvojiti od mišljenja, čovek od prirode, kretanje od materije, subjekat od objekta; ako vršimo to odvajanje, zapadamo u jedan od mnogih oblika religije ili u besmislenu apstrakciju« (ID, str. /69).

Gramsci kritikuje i fatalističko-pozitivistička shvatana o istoriji, koja su snažno prožimala italijanske duhovne i naučne krugove, ističući da »istorija nastavlja da bude prevlast ideja, duha, svjesne aktivnosti pojedinih ili udruženih individua«, ali i da je »njihova suština u ekonomiji, praktičnoj aktivnosti, u sistemima i odnosima proizvodnje i razmjene« (Antonio Gramsci, *Il nostro Marx*, »Il Grido del Popolo«, 4. maggio 1918, in: *Scritti giovanili 1914–1918*, Torino, »Einaudi«, 1972, p. 219). Iz prethodnog proizlazi Gramscijevo marksističko razumijevanje čovjeka i njegove aktivne, svjesne djelatnosti u istorijskom procesu, gdje »čovjek i realnost, volja i sredstvo rada nisu razdvojeni, već se poistovjećuju u istorijskom činu« (Antonio Gramsci, *La critica critica*, »Il Grido del Popolo«, 12. gennaio 1918, in: *Scritti giovanili 1914–1918*, op. cit., p. 154).

U elaboraciji svoga dialektičkog mišljenja, Gramsci teorijsku pažnju zadržava na Feuerbachovom metafizičkom poimanju čovjeka. Feuerbach shvata čovjeka kao individualno trpno, čulno i nagonsko biće, kao prirodno biće čija se i misaonost pojavljuje kao posebna čulnost. Kao sastavni dio prirodne »istorije«, kao biloški individualni čovjek je, u stvari, strogo kausalno determiniran. U skladu sa svojom metafizičkom koncepcijom, njemački filozof će biti sklon da izjavi da je čovjek »ono što jede«, te će, potaknut njegovim stavom, i Amadeo Bordiga isticati da kada bismo znali što je govornik, jeo prije nego što je počeo da govori, znali bismo tačnije protumačiti njegov govor (ID, str. 47). Okavim vulgarno-materijalističkim shvatanjima Gramsci odgovara podrugljivo ističući da kada bi Feuerbach i Bordiga bili u pravu, onda bi se istorija odigravala u kihinji, a revolucije bi se mogle identificirati s promjenama u ishrani mase. Iako Feuerbach i Bordiga grijese, tačno je to da je »čovjek ono što jede«, ali samo ukoliko se ishrana shvati kao izraz društvenih odnosa u cijelini.

Ne kritikuje Gramsci samo Feuerbachovu naturalističku filozofiju, već i idealističko-teološku koncepciju koja reducionistički koncipira čovjeka kao

pojedinca koji je ograničen na sopstvenu individualnost i duh kao individualnost. Jedinstvo ljudskog roda se ne može objasniti bioški ni idealistički, jer, prije svega, »ne postoji jedan način shvatanja i delovanja jednak za sve ljudе«, pa se, prema tome, ni uzrok zla ne može stavljati u čovjeka pojedinca. Govoreći o ljudskoj autokreaciji, Gramsci ističe da filozofija prakse kritikuje razne interpretacije koje preuzimaju teocentričko hrišćansko-estetološko gledište o čovjeku kao zatvorenoj monadi, kao konačnom, dovršenom spiritualno, bioški i psihološki determiniranom biću »sub specie aeternitas«, ističući: »Šta čovek može postati, naime, može li čovek da vlada svojom sudbinom, može li se 'graditi', može li stvarati svoj život. Kažimo, dakle, da čovek predstavlja jedan proces, upravo proces svojih postupaka« (ID, str. 44-45).

Kritikujući gledišta koja filozofiju svode na naturalističku »antropologiju«, Gramsci kritikuje i pokušaje svodenja jedinstva ljudskog roda na biošku »prirodu« čovjeka. Suprotstavljajući se filozofijama i ideologijama koje čovjeka shvataju apstraktno kao »čovjeka uopšte«, ili kao individuum koji je ograničen na svoju individualnost i duh kao manifestacija individualnosti, Gramsci explicite ističe da čovjeka treba shvatiti kao »niz aktivnih odnosa (kao proces) u kome individualnost, ako i ima najveći značaj, ipak nije jedini element koji treba uzimati u obzir« (ID, str. 46). Čovjek nije puko osjetljivo već praktičko osjetljivo biće koje se kroz istoriju razvija. Istorija je mjesto njegovog samo-stvaranja i mijenjanja (otuda se čovjek i ne može definisati kao pojedinac, jer problemi progrusa i nastajanja ostaju neriješeni, a kvantitativne razlike između prošlosti i budućnosti neuobičajive); ona nije ništa drugo do, kako bi to Marx rekao, produkcija čovjeka pomoću rada, nastajanje prirode za čovjeka. Naravno, rad je shvaćen kao stvaralačka ljudska djelatnost mijenjanja svijeta, tj. u ontološko-antropološkom smislu o kojem govor i Marx u *Ekonomsко-filozofskim rukopisima* i *Kapitalu*. Čovjekova djelatnost uvijek odgovara određenom stepenu apsolviranja određenog znanja od strane svakog pojedinca. Zato se i može reći da je čovjekova djelatnost istovremeno i samodjelatnost, jer mijenjači svoj svijet, čovjek mijenja i sebe samog.

Kako Gramscija ne interesuje pojedinačni čovjek, on će, poput Marxa, koji je napominjavao da je čovjek zapravo »čovjekov svijet, država, društvo«, i da je, prema tome, »korijen čovjeka sam čovjek«, ističi da je čovjek sveukupnost društvenih odnosa. »Čovečanstvo koje se odražava u svakoj individualnosti, ističe Gramsci, sačinjavaju razni elementi: 1. pojedinac, 2. drugi ljudi, 3. priroda. Ali, drugi i treći elemenat nisu tako jednostavni kao što bi moglo izgledati. Pojedinac ne stupa u odnose s drugim ljudima prostim dodavanjem sebe, nego organski, to jest utolikovo što čini deo najjednostavnijih i najslожenijih organizama. Tako čovek ne stupa u odnose s prirodom prosti zbog činjenice što je sam priroda, već aktivno, preko rada i tehnikе. I još nešto. Ti odnosi nisu mehanički. Oni su aktivni i svesni...« (ID, str. 46). Čovjekov odnos prema drugom čovjeku, kao i prema prirodi (u širem smislu), nije puki odnos prirode prema prirodi, nego je to takav odnos koji je determiniran aktivitetom, radom i tehnikom. Čovjek se udružuje s drugim ljudima svojim radom i tehnikom u procesu mijenjanja prirode, proizvodeći određene društvene odnose. U tom istorijskom procesu »humanizacije privrede« on razvija svoje potrebe kao svoje mogućnosti i ostvaruje uslove svoje slobode. Kroz njegovu praksu stvara se »ljudska priroda« (kompleks društvenih odnosa) u kojoj se individualnost ne gubi nego se realizuje, oplemenjuje — čovjek postaje liciost. Dakle, čovjekov odnos prema prirodi i drugim ljudima nije mehanički nego svjesni odnos, u kojem on mijenja sve one odnose preko kojih dolazi u dodir s drugim čovjekom i prirodom. Stoga je njegov odnos teorijsko-praktički, filozofski i politički, dakle svjesni. U tom pogledu čovjek je filozof i političar, aktivno biće koje mijenja sredinu kao ukupnost odnosa, u koju svaki pojedini individualni ulazi kao sastavni dio. Međutim, to još uvijek nije ključni problem o kojem Gramsci razmišlja. »Naime, nije dovoljno, ističe italijanski marksista, poznavati ukupnost odnosa koji postoje u jednom datom trenutku kao određeni sistem, nego je važno poznavati ih *genetički*, u njihovom formativnom kretanju, jer svaki je pojedinac ne samo sinteza postojećih odnosa, već i sinteza istorije tih odnosa, to jest sadrži i svodi u sebi čitavu istoriju« (ID, str. 46. — potcrtao B. K.). Prema tome, pojedinac čini samo dio ljudskog roda. Kao individuum, on ima ograničenu sposobnost moći mijenjanja društvenih odnosa; udružen s drugim ljudima, on može postići radikalnu promjenu. Kroz zajedničku, društvenu praksu oblikuje se čovjek koji svoje suštinske snage pokazuje kao kolektivnu volju kojom transformira prirodu i sebe kao prirodu. Čovjek-pojedinac osvaja svoju subjektivnost i ljudskost u mjeri u kojoj postaje svjetlost egzistencije društvenih odnosa i njihove mogućnosti za ostvarenje slobode. »Mogućnost nije stvarnost, napominje Gramsci, ali je i ona jedna stvarnost: to što čovek može ili ne može nešto učiniti ima značaj za procesiranje onoga što se stvarno čini. Mogućnost znači 'slobodu'. Merilo slobode ulazi u pojam čovjeka. Ali postojanje objektivnih uslova ili mogućnosti, ili slobode, nije još dovoljno: treba ih »upoznati« i umeti se njima služiti. Hteti se njima služiti. Čovek, u tom smislu, jeste konkretna volja, to jest stvarna primena apstraktnehterija ili životnog impulsa na konkretna sredstva koja takvu volju ostvaruju. Sopstvena liciost se stvara: 1) dajući određen i konkretni ('racionalan') smer sopstvenom životnom impulsu ili volji; 2) utvrđujući sredstva koja tu volju čine konkretnom i određenom, a ne slučajnom; 3) doprinoseći menjajući ukupnosti konkretnih uslova koji ostvaruju tu volju u okviru sopstvenih granica moći i u najplodnijem obliku. Čovjeka treba shvatiti kao istorijski blok čisto individualnih i subjektivnih elemenata i elemenata mase, objektivnih ili materijalnih elemenata s kojima je pojedinac u aktivnom odnosu. Menjati spoljni svet, opšte odnose, znači jačati sebe sama, razvijati sebe sama« (ID, str. 52-53). Tako čovjek postaje političkim bićem koje svjesno preinakuje svoju sredinu i ostvaruje svoju »čovječnost«, svoju »ljudsку prirodu«.

Kao što se može primijetiti, Gramsci se svojom koncepcijom čovjeka znatno približio Marxovoj. Kao i Marx tako i Gramsci smatra da se čovjek ne može kruto odvojiti od stvarnosti niti se jednostavno može svesti na pojedinca ili čovjeka uopšte. Stoga on i govori o vezi čovjek-čovjek i čovjek-priroda, i te odnose proširuje ističući relaciju: čovjek-ljudi-priroda (Up. D. Grisoni, R. Maggioli, *Guida a Gramsci*, Milano, »Rizzoli«, 1977, p. 265). U tim interakcijskim odnosima čovjek praktički i svjesno realizuje svoje mogućnosti kao slobodu i ostvaruje svoju istorijsku misiju kao kulturnu hegemoniju.